

Бранка Тошић*

ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ ГЕОГРАФИЈЕ ГРАДОВА У ГЕОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“ С А Н У

Abstract: The paper deals with the process of research in urban geography field in the Geographic Institute "Jovan Cvijic" SANU. Elements for genesis and development of the subject, methods and characters of urban geography with different fields of research during the development of the Institute, are explained. Besides, the paper defines various results in this research, as well as contribution of the Institute in setting the subject of the original science method in geographic city research, including investigation in the future.

Key words: research, subject, theme, city, Geographic Institute.

Увод

У току читавог шездесетогодишњег периода постојања Института градови су били једна од најзначајнијих области научно-истраживачког рада његових сарадника. Иако је на овој проблематици учествовао релативно мали број аутора, остварен је велики обим сазнања о градовима Србије, или градовима уопште, и сматрамо да је достигнут значајан напредак у постављању предмета и метода урбогеографских истраживања.

Полазне основе за развој предмета, метода и карактера урбане географије у појединим етапама развоја Института сачињавали су:

- тадашњи теоријско-методолошки концепт економске географије,
- теоријско-методолошке основе и приступи развијени у области урбане географије и у сродним географским наукама у Француској (G. Chabot и др.), Шкотској (J. Fleming и др.) или Финској (O. Tuominen и др.) и
- теоријско методолошки приступ, формиран у просторно-планерским и урбанистичким институцијама Србије, заснован на идејама, резултатима и методама из развијених западноевропских земаља и тадашњег Совјетског савеза.

Са померањем тежишта од историјског ка савременим процесима, проблемима и тенденцијама развоја појединих градова или система или мреже градова, мењао се и методолошки приступ - од дескриптивног, преко каузалног до прогностичког и конструктивног.

---

* Др Бранка Тошић, ванредни професор Географског факултета Универзитета у Београду; рад представља допуњену систематизацију прегледа истраживања градова која је крајем XX века урађена заједно са покојним проф. др Александром Вельковићем, научним саветником Института.

Остварена су и бројна теоријска уопштавања, утврђен је знатан број правилности и постављени су елементи за теорије које се односе на развој система односа град/околна насеља, на деловање града као центра развоја, на просторну структуру града и на стадијуме у њеном развоју.

Поред тога, остварен је и значајан напредак у стварању услова за примену и у коришћењу ових резултата у примењеним географским истраживањима, посебно у области просторног планирања.

Предмет, методолошки приступ и резултати досадашњих истраживања у области географије градова

Тежиште урбогеографских истраживања у Географском институту је било на следећим тематским областима:

- просторна и функцијска структура града,
- систем града и околних насеља у његовој функцијској зони,
- мрежа градова и мрежа осталих насеља (односи, организација),
- град као центар развоја у мрежи насеља,
- функцијско подручје града као основа за територијалну организацију простора Републике,
- унутрашња просторна структура града и њена трансформација у периоду транзиције.

У погледу просторног обухвата, предмет истраживања била је нека од следећих територијалних једница:

- цела територија Србије или нека од њених макроцелина (првенствено Централне Србије, ређе Косова и Метохије и Војводине),
- велике просторне или регионалне целине Централне Србије (источна, западна Србија, Шумадија, долина Велике Мораве, подручје коридора X, Град Београд),
- територије општине,
- градови и подручја њиховог деловања и утицаја,
- територија града и приградска зона.

У првим деценијама истраживања градова у Институту преовладавао је развој градова и њихових околних подручја од њиховог постанка, преко значајнијих историјских периода (Римски, Турски, период у 19. веку, период између два светска рата и после Другог светског рата), а у последњим деценијама тежиште истраживања се сводило само на период после Другог светског рата, да би се у последњих неколико година смањивао и свео на сам крај 20. века.

Према временима публиковања радова, могу се издвојити неколико међу собом испреплетаних етапа:

Економско-географски аспект проучавања градова, до краја 1950-их година, где је тежиште истраживања било на привредним основама града и његове околине и то од турског до савременог периода. У тим студијама[†] су дате основе теоријско-методолошког приступа о утицајним сферама градова.

Град и његова функцијска зона је дуго била у тежишту истраживања сарадника Института, што је била полазна основа за сагледавање структуре, карактеристика и организације мреже насеља, посебно мреже градова великих просторних целина. Са овом темом је и започет процес издвајања и формирања урбане географије, као посебне дисциплине у оквиру система географских наука. Студије са овом темом су биле подстакнуте европским правцима у области географије градова 1950-их година, а њихов зачетник у Србији била је О. Савић[‡]. У последње три студије О. Савић, публиковане између 1972. и 1974. године које се односе на Књажевац, Љиг и Белановицу, значајан део анализе је посвећен микроположају, значају природних услова и ресурса, правцима и фазама територијалног ширења (изградње) града, затим структури коришћења простора и главним нуклеусима у просторној структури градова.

Просторна структура града је друга сложена област истраживања која се у склопу студија за неколико мањих градова појавила почетком 1970-их година, да би се овај приступ у међувремену развијао, поступно уобличавао, стварајући значајнија теоријска уопштавања и синтезна разматрања.

У оквиру ове проблематике издвајају се студије појединих градова или центара[§], у којима је тежиште било на територијалном развоју и карактеристикама просторне структуре града. Студије које се односе на упоредну анализу просторне структуре градова^{**} имале су тежиште на карактеристикама облика савременог територијалног развоја града и фаза у развоју града издвојених према врсти, обиму изградње и облику и правцима територијалног развоја. Системски приступ у проучавању просторне структуре града (Вељковић А, 1988), примењен је на истраживања која су се односила на изучавања подунавских градова.^{††} Тај приступ дефинише врсте просторних јединица и њихове функције у просторној структури града и издваја просторне јединице које су развојни елементи структуре града.

Радови који се односе на *мрежу градова и систем насеља*, 1980-их и почетком 1990-их година, могу се поделити у три групе које се међу собом разликују по циљу, тежишту у оквиру предмета истраживања, као и по методима рада.

[†] Савић О. (1951) за Светозарево и Поповић М. (1956) за Крагујевац

[‡] Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве“ (1955), утицајна сфера Алексинца (1958) и Крушевца (1969).

[§] О. Савић - Осечина (1978), Гроцка (1984) и Горњи Милановац (1985).

^{**} Савић О. (1987) за градска насеља западне Србије; Савић О, Спасовски М. (1979) за градове у долини Моравице“ и Савић О. (1988) за градове западне Србије и Шумадије

^{††} Тошић Б. за Голубац (1990); Тошић Б., Циклушевић Д. за Смедерево (1992)

Једна обимна студија из прве групе радова^{‡‡} има изузетан значај, јер се њоме уопштавају резултати добијени проучавањем дугорочног и новијег развоја и савремених карактеристика и функција центара и дефинише се модел хијерархијске структуре мреже центара и њихових функцијских зона.

Други скуп радова о мрежи насеља који су публиковани у периоду 1987-1997. година^{§§} карактеришу се продубљивањем методолошког приступа заснованом на примени метода квалитативне анализе и синтезе, односно на примени квантитативних (математичко-статистичких) метода. Тематски оквир истраживања сводио се на факторе развоја и размештаја градова, опште карактеристике постојеће мреже и тенденције развоја, типолошку и хијерархијску структуру, организацију система градова, пројекције развоја и предлог концепта будуће мреже градова. У студији о мрежи градова Србије која је рађена за потребе израде Просторног плана Републике Србије овакав приступ је најшире изражен и уобличен.

Трећу групу чини рад^{***} који посматра градове као скуп и то по једном обележју – величини, односно броју становника са утврђеним величинским групама у периоду од ослобођења од Турака, и узроцима и последицама таквих промена.

У последњој деценији 20. века *град – пол или центар развоја у мрежи насеља* је постало један од тежишних предмета урбогеографских истраживања сарадника Института. До 1990-их година у оквиру ове проблематике су публикована само два рада^{†††} у којима су разматране промене у приградским насељима Лесковца и Београда.

Знатно комплексније је ова проблематика обрађена у касније две студије^{††††}, где се у потоњој, монографији, дефинишу: карактеристике и развој мреже градова у макроцелинама Србије у периоду 1961-1981. година; и упоредна анализа мреже градова и правилности у развоју градова и њиховом деловању и утицају на промене у мрежи насеља Србије. На основу постојања везе између величине града и карактеристика, типа околног подручја постављена је и доказана хипотеза о постојању четири стадијума узајамно повезаних развоја система град/околна насеља.

^{‡‡} Савић О. за градове источне Србије (1977)

^{§§} Тошић Б. за општину Кучево (1987); Јовановић Р. за подручје Шумадије (1988); Ђорђевић Д. за општину В. Градиште (1989); Јовановић Р. за општину Голубац (1990); Дунчић Д., Дунчић Д. за општину Смедерево (1992); Вељковић А., Јовановић Р., Ђорђевић Д. за општину Штрпце (1991); Тошић Б., Јовановић Р. за општину Мионица (1995); Тошић Б. за општину Лозница (1997).

^{***} Савић О. (1983) „Бројни пораст становништва у градовима Шумадије“

^{†††} Савић О. (1967) „Опадање пољопривредног становништва неких насеља околине Лесковца“ и Јовановић Р. (1978) „Преображај приградских насеља на примеру Сремнице и Калуђерице“

^{††††} Вељковић А. (1991) „Градови – центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије“

Вељковић А, Јовановић Р, Тошић Б. (1995) „Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља“

Последњи период истраживања града у Географском институту обухватио је почетак 21. века и области које се везују за *метрополитенско подручје* у Србији, развој и карактеристике градова на осовинама развоја Србије, као и за истраживања *промена које су настале у процесу развоја градова у Србији у периоду транзиције* са тежиштем на променама у њиховој унутрашњој просторној структури. Студије из ових области истраживања градова сарадника Института^{§§§} публиковане су претежно ван институтских издања.

Аутори истраживања градова у последњем периоду истичу да се окосница сваке просторне структуре заснива на систему градова са њиховим функцијским зонама које изражавају територијалну организацију; тако су истраживања карактеристика и хијерархије насеља у београдском окружењу послужила као основа за давање предлога о административно-територијалној организацији Града Београда у оквиру децентрализоване Србије, као и о проблематици дефинисања ширег подручја утицаја - београдског метрополитена. Поред тога истиче се развојни значај центара и њихових функционалних зона у осовинама развоја Србије у њиховом интеграционом процесу простора Србије са ширим окружењем, као и у сарадњи са градовима у суседним земљама. Најзад, период транзиције у Србији иницирао је истраживања везана за промене у унутрашњој структури српских градова и поређења са променама у градовима других земаља у постсоцијалистичком периоду.

Закључна оцена и правци даљих истраживања у области географије градова у Географском институту „Јован Цвијић“ САНУ

У протеклих 60 година у Географском институту су, дакле, остварени бројни и разноврсни резултати из области:

- скупа сазнања о градовима и мрежи градова Србије и појединих њених целина,
- целовитог и конзистентног предмета и оригиналног методолошког приступа и
- доприноса теоријским знањима у области урбане географије и њеној примени у урбанистичком и просторном планирању.

Скуп сазнања о градовима Србије и њених појединих делова је веома обиман. Тежиште предмета истраживања је била функцијска и морфолошка просторна структура града, систем град/околна насеља и мрежа градова, њена структура и организација.

Од доприноса Географског института систему теоријских знања, треба истаћи уопштавања резултата проучавања градова у Србији, као и посебна теоријска разматрања појединих проблема. То су поставке и елементи о граду као

---

^{§§§} Тошић Б., Матијевић Д., Лукић В. (2004) „Дунавско-моравски коридор – насеља“

својеврсном просторном систему, са компонентама и окосницом просторне организације града, о типовима градова према сложености њихове морфолошке структуре, затим о развојним, агломерационим и дегломерационим елементима у његовој просторној структури, о облицима савременог територијалног развоја града и стадијумима у развоју његове морфолошке структуре. Откривене су правилности у структури и организацији мреже градова, у истему веза град/његова функцијска зона и о њеним компонентним зонама и њиховој резултујућој сфери. Поред тога, постављене су основе за стварање теорије о градовима као центрима развоја у мрежи насеља, које сачињавају дефиниција појма града као центра веза, услуга и просторне организације живота и рада становништва на ширем простору града. Један од доприноса дефинисања функцијске зоне представља основ за утврђивање регионализације, односно административно-територијалне организације Србије. Теоријски радови публиковани у Географском институту пружају могућности за примену, и у већој или мањој мери су коришћени, у истраживањима везаним за израду урбанистичких и просторних планова ширих територија.

Приоритети у будућим урбо-географским проучавањима треба да буду:

- однос града као и мреже градова према околном простору, врсте и значај околног простора као фактора у локацији и развоју града,
- агломеративни и дегломеративни нуклеуси и центри у просторној структури града, у систему град/околна насеља и у мрежи градова Србије,
- домети утицаја нуклеуса и центара развоја,
- облици развоја, њихове карактеристике и стадијуми у развоју унутрашње просторне структуре града,
- критеријуми за издвајање метрополитенског подручја,
- усклађивање функцијских подручја градова са планским и административним подручјима, са политиком развоја, што је од значаја у примени урбогеографског истраживања у примењеним географским истраживањима.

Посебан значај би требало да има и разрада теоријско-методолошких концепата, ради сагледавања комплексног предмета и метода примењених географских истраживања. Ту би требало истраживачки интерес усмерити на постављање детаљнијег предмета и скупа метода за вредновање и примену у урбанистичком и просторном планирању у области:

- фактора (геопотенцијала и ограничења) за развој и размештај градова и компонената просторне структуре града,
- вредних компонената (нуклеуса и центара развоја, агломирања и дегломирања) и проблема и несклада у просторној структури града и у мрежи насеља и
- просторних модела циљева и варијаната просторне организације града и мреже градова и метода конструкције, заснованим на различитим системима циљева.

Бранка Тошић

GEOGRAPHIC RESEARCH OF CITIES IN THE GEOGRAPHIC INSTITUTE “JOVAN CVIJIC”, SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Summary

Set of knowledge about cities in Serbia and its parts for 60 years of Geographic Institute “Jovan Cvijic” Serbian Academy of Sciences and Arts existence is quite a bit considerable. Those research includes investigation results about characteristics and city developments, structure and organizations of city network, about cities as factors of geo-space changes, as well as about processes in the city system and its development tendency. The main point of research was functional and morphological geo-space city structure, system of city and around settlements and city network, its structure and organization. The city and system of cities are researched as geographic phenomenon, and as the parts of complex and wider geo-space areas, with two-way relation.

Contribution of Geographic Institute to the system of theoretical knowledge is to emphasize generalization of results of researched cities in Serbia, and separate theoretic discusses of different problems. Those theoretic discussion includes some elements about cities as special geo-space system, together with components and framework of city internal structure, about types of cities according to complexity of their morphologic structure, about developing, agglomeration and de-agglomeration elements in its geo-space structure, as well as about the ways of contemporary territorial development of cities and stages in development of their morphologic structure. Research of cities in the Institute shows the rules in the structure and the city networking organization and in the system of relation city – its function zone and about its component zones and its final function area. Beside, the authors made a basis for forming theories about cities as developing centers in the settlements network, which are made by city as the center for relations, center for services and geo-space organization of living and population work in the wider area.

One of contribution of defining functional zone is basis for defining regionalization, or administrative and territorial organization in Serbia. Theoretical papers published in the Geographic Institute, also contribute the possibilities for application, so they are used in investigations for making urban and spatial plans of the wider territories.

Литература

Вељковић А. (1991). Градови – центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 43, 161-195.

Вељковић А., Јовановић Р., Тошић Б. (1995). *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебна издања, Књига 44

Дунчић Д., Дунчић Д. (1992). *Мрежа насеља и центара. Општина Смедерево*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Посебно издање, Књига 39

Ђорђевић Д. (1989). Мрежа насеља на територији општине В. Градиште. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 41, 221-242.

Јовановић Р. (1978). Преображај приградских насеља на примеру Сремчице и Калуђерице. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 30, 145-195.

Јовановић Р. (1988). *Системи насеља у Шумадији*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебна издања, Књига 35

Јовановић Р. (1990). Мрежа насеља. Општина Голубац. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 42, 213-240.

Јовановић Р., Ђорђевић Д. (1991). *Мрежа насеља. Општина Штрпце*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 37/III

Поповић М. (1956). *Крагујевац и његово привредно подручје*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 8

Савић О. (1951). Привредно-географске карактеристике Светозарева. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 3, 77-98.

Савић О. (1955). *Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 7

Савић О. (1958). *Утицајна сфера Алексинца и њене особине*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 14

Савић О. (1967). Опадање пољопривредног становништва неких насеља околине Лесковца. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 21, 405-438

Савић О. (1969). *Крушевац и његова утицајна сфера*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 21

Савић О. (1972). Љиг. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 24, 225-272.

Савић О. (1974). Белановица. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 25, 211-238.

Савић О. (1977). *Градови и мања средишта источне Србије*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 27

Савић О. (1978). Територијални развој Осечине. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 30, 197-209.

Савић О., Спасовски М. (1979). Врсте и просторни размештај привредних и непривредних делатности градова у долини Моравице. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 31, 139-169.

Савић О. (1983). Бројни пораст становништва у градовима Шумадије. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 35, 35-56.

Савић О. (1984). Гроцка – савремено територијално ширење варошице. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 36, 77-105.

Савић О. (1985). Територијални раст и искоришћавање градског простора Горњег Милановца, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 37, 103-125.

Савић О. (1987). Територијални развој градских насеља западне Србије. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 39, 77-102.

Савић О. (1988). Промене лика градова западне Србије и Шумадије. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 40, 157-166.

Тошић Б. (1987). Мрежа насеља у општини Кучево. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 39, 103-182.

Тошић Б. (1990). Голубац - положај, развој и просторна организација насеља. Општина Голубац. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 42, 257-270.

Тошић Б, Циклушевић Д. (1992). „Просторна структура и организација Смедерева“ Општина Смедерево. ПИ GI "Јован Цвијић" САНУ, књ. 39, Београд, (234-261).

Тошић Б., Јовановић Р. (1995). *Мрежа насеља. Општина Мионица*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Посебно издање, Књига 42

Тошић Б. (1997). *Мрежа насеља Општина Лозница*. Београд-Лозница: Српско географско друштво, Географски факултет, GI "Јован Цвијић" САНУ, (219-234).

Тошић Б., Матијевић Д., Лукић В. (2004). *Дунавско-моравски коридор – насеља*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, Књига 62